

پیشینه عزاداری در حرم رضوی

محمد رضا قصابیان

بنیاد پژوهشهای اسلامی

گروه جغرافیا و نجوم

آیین سوگواری در مشهد مقدس با پیشینه‌ای هزار ساله، بخشی مفصل از تاریخ اجتماعی شهر مشهد و خراسان را به خود اختصاص می‌دهد و با وجود آنکه تاریخچه مدوئی از فرهنگ زیارت و سابقه مراسم مذهبی در مشهد حتی در قرنهای اخیر در دست نیست، اما بدون شک چون انجام اعمال مذهبی در مشهد الرضا به عنوان یکی از علایق دینی ساکنان و زائران مشهد زمینه‌ساز برگزاری مراسم مذهبی به صورت جمعی بوده، موجبات گسترش این آیین را در زمانهای بعد فراهم ساخته است که به مرور رونق بیشتری یافته است.

مشهد الرضا حتی در اولین قرنهای

پیدایش که به نوشته مؤلف کشف الغمّه^۱ ناشناخته و خالی از سکنه بوده است، به عنوان مکانی محترم که مزار امام علیه السلام در آن قرار داشته، به گفته ابن بابویه محل زیارت و اعتکاف زائرانی بوده است که از دور و نزدیک به این مکان می‌آمدند.^۲

با شناخته شدن آرامگاه امام علیه السلام در مشهد الرضا به تدریج بر عده زائرانی که برای زیارت به نوغان سفر می‌کردند افزوده شد^۳، به طوری که به نوشته ابن حوقل در قرن چهارم، مزار امام علیه السلام که مطاف و محل اعتکاف زائران بود، در میان حصنی مستحکم قرار داشت.^۴

با این حال تا اواخر قرن پنجم هجری هنوز خبری رسمی از برگزاری مراسم سوگواری عمومی و رسمی در مشهد الرضا در دست نیست؛ اما شواهد تاریخی بیانگر آن است که ساکنان این شهرک مذهبی تجمعات مذهبی داشته‌اند، چنان که ابن اثیر در اوایل قرن ششم از مجلس وعظی در مشهد الرضا خبر می‌دهد که در روزهای

۱- به نقل از: بسطامی، فردوس التواریخ، ص ۱۹ و ۲۰.

۲- عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۷۰۲.

۳- حدود العالم، ص ۹۰.

۴- صورة الارض، ص ۱۶۹.

جمعه برگزار می‌شده است و عده زیادی حضور داشته‌اند که سرانجام این مجلس وعظ در عاشورای ۵۱۰ق به دلیل اختلافات مذهبی به غائله‌ای مبدل می‌شود، عده‌ای از ساکنان مشهدالرضا در این ماجرا کشته می‌شوند و مجلس وعظ در روزهای جمعه برای مدتی تعطیل می‌گردد.^۱

به استناد این خبر که از مجلس وعظ در عاشورا گزارش می‌دهد، مراسم سوگواری در اوایل قرن پنجم برگزار می‌شده است.

مشهد که به قولی در تهاجم مغولان مصون مانده بود، در اواخر عهد ایلخانان برای مدتی مقرّ شیخ حسن جوری رهبر سرداریه می‌گردد^۲ و پس از یورش سپاهیان میرانشاه فرزند تیمور گورکانی در ۷۹۱ق به توس به یکباره گسترش می‌یابد؛ چنان که کلاویخو در اوایل قرن نهم از مشهد به عنوان شهر عمده زیارتی یاد می‌کند و می‌نویسد که سالانه گروه بی‌شماری به زیارت آنجا می‌آیند و درباره‌ی علاقه مردم به زیارت آنجا می‌نویسد که در بازگشت از مشهد، در شهرهای ایران، مردم به سبب زیارت آرامگاه بر لبه‌ی قبابی او بوسه می‌زدند.^۳ لذا به قراین تاریخی در دوره تیموریان که مشهد شهری مقدس و پایتخت مذهبی محسوب می‌شد و به دلیل رفع محدودیتهای برگزاری

مراسم مذهبی و افزایش جمعیت و گسترش بیشتر شهر مشهد، مراسم سوگواری برگزار می‌شده است.

در عهد صفویه زیارت مورد تشویق واقع گردید و آستانه مقدسه رضوی از تشکیلات خاص و امکانات رفاهی برخوردار شد و شهر مشهد رو به آبادانی بیشتر گذاشت^۴، و تأمین نیازهای زائران از جمله موضوع تأمین هزینه برگزاری مراسم مذهبی مورد عنایت حاکمان و پادشاهان قرار گرفت؛ چنان که وقفنامه‌های زیادی به این امر اختصاص یافته است؛ از جمله آنها وقفنامه املاک شاهسلطان حسین صفوی است که درباره‌ی اختصاص بخشی از درآمد موقوفه به هزینه‌ی تعزیه چنین ذکر شده است:

«... و مبلغ چهارده تومان را در عشر اول شهر محرم هر سال در آن آستانه مقدسه منوره صرف اخراجات تعزیه حضرت سیدالشهداء خامس آل عبا و اصحاب...»

۱- ابن اثیر، تاریخ کامل، ج ۱۱، ص ۲۰۶.

۲- سفرنامه ابن بطوطه، ج ۱، ص ۴۷۰.

۳- سفرنامه کلاویخو، ص ۱۹۳ و ۱۹۴.

۴- از جمله این تشویقها سفر پیاده شاه عباس اول صفوی به مشهد است. بنگرید به: تاریخ مشهد، ص ۲۰۵-۲۱۳.

نمایند»^۱

همچنین دربارهٔ اطعام سوگواران که در آن زمان معمول بوده، در متن وقفنامه تصریح شده است:

«... و از جمله چهار تومان باقیمانده مبلغ دو تومان و هشت هزار دینار را هر سال در روز عاشورا صرف حلوا و نان به جمعی از فقرا و زائران و خدمه که در آن وقت حاضر باشند تقسیم و ثواب آن به ارواح مقدّسه مطهرهٔ حضرت سیدالشهداء و باقی ائمه... نمایند... تحریر تلک الوثیقة فی جمادی الثانیة من شهور سنة تسع و عشرة و مائة بعد الف من الهجرة المقدّسة النبویة»^۲

بدین سان در دوران صفویه مراسم سوگواری با وسعت بیشتر در مقایسه با گذشته برگزار می‌شده و اطعام سوگواران نیز سنتی رایج بوده است و موقوفاتی نیز به این امر اختصاص داشته؛ چنان که در موقوفه شاه طهماسب صفوی به تاریخ ۱۱۳۶ق آمده است که نصف درآمد از نه عشر عایدات موقوفات کل مزرعه حسینی (مشهد) باید همه ساله در ایام عاشورا و هرروز و هر شب جمعه صرف و خرج تعزیه‌داری امام حسین علیه السلام شود^۳.

در این دوران روضه‌خوانی، مراسم مرثیه‌سرایی و تعزیه‌گردانی در اماکن متبرکه

رضوی وجود داشته و به تدریج برگزاری مراسم آهنگین و موزون در دستجات مذهبی و در ایام عزاداری محرم و صفر مرسوم می‌گردد، که معمولاً رواق دارالضیافه و ایوان طلای صحن عتیق و مسجد گوهرشاد و مدرسه پایین پا و مکانهای پیرامون آن، محل برگزاری مجالس عزاداری بوده است. در عهد افشاریه نیز مراسم سوگواری در حرم رضوی برگزار می‌شده و موقوفاتی جدید نیز برای تأمین هزینه این مراسم صورت گرفته است و به طوری که از متن موقوفهٔ یلداش بیگ مورخ ۱۱۵۸ق پیداست، در دههٔ اول محرم و اربعین و آخر صفر در محل مسجد گوهرشاد و ایوان طلای صحن عتیق و پای چهل چراغ و مدرسهٔ پایین پا، مراسم سوگواری و روضه‌خوانی برپا بوده است.^۴

۱- وقفنامه املاک شاه سلطان حسین صفوی، مرقع ش عمومی ۵۷۱۳، ص ۵۹.

۲- همان، ص ۶۰.

۳- ردیف ۳۸ دفتر موقوفات آستان قدس رضوی، ثبت ۱۹۴، کل مزرعه حسینی به وصیت شاه طهماسب توسط میرزا محمد مؤمن به سال ۱۱۳۶ق. مشخصات زمین: پلاک ۵، بخش ۱ مشهد.

۴- ش ردیف ۸۸ دفتر مصرف موقوفات، ش ثبت ۱۷ کاشمر، درآمد خالص از ده زوج مزرعهٔ قاسم‌آباد.

علاوه بر متن وقفنامه‌های عهد نادری، وجود نامه‌های مجریان این مراسم، همانند خطیب، حافظ و مآلا و صورت هزینه‌های مربوط به روشنایی و طبخ حلوا و ماکولات ویژه سوگواران که در متن طومار علیشاهی ثبت گردیده، از فرهنگ مراسم سوگواری در عهد نادری حکایت می‌کند.^۱

در دوران قاجاری این مراسم با وسعت بیشتر و با نظم و تشریفات برگزار می‌شده است و با کتابت طومار عضدالملک و در اجرای مقررات آستانه مقدس رضوی، بر انجام این مراسم نظارت بیشتری معمول گردید و چنان که از محتوای دستخط محمد سعید تولیت در نامه مورخ ۱۲۹۴ق و نامه اداری مورخ ۱۳۰۸ق مستفاد می‌گردد، برگزاری این مراسم موکول به صدور مجوز از تولیت وقت و ارائه درخواست برای دریافت وسایل لازم بوده است و مسئولان پس از دریافت وسایل در برابر ارائه قبوض و آماده‌سازی مکانها، برای یک‌دهه سوگواری، بر حسن جریان امور نظارت داشته‌اند.^۲

مشهد در دوران قاجاریه همچنان مرکز برگزاری مهم‌ترین مراسم عبادی و سوگواری بوده است، چنان که اوژن اوبن می‌نویسد مرقد‌های معصومه قم و مشهد (امام رضا علیه السلام) از شیعیان همه شهرها، زائران را به

سوی خود جلب می‌کند.^۳ و به نوشته چارلز ادوارد بیت، مهم‌ترین این سوگواریها در دهه اول محرم و آخرماه صفر انجام می‌شود.^۴ در این دوران علاوه بر ایام خاص، در دیگر روزهای ماه محرم و صفر و ماههای دیگر، مراسم برپا می‌گردید، چنان که در نامه اداری به تاریخ ۷ صفر ۱۳۳۱ق درج شده:

«... جناب حاجی خبیر التولیه، جناب جلالت مآب آقای میرزای ضابط اسناد خیال دارند درب محترم در دهه صفر روضه بخوانند. غدغن نمایند در شب یازدهم روضه‌خوانهای ایشان که تعیین می‌نمایند بخوانند و سایر ترتیبات و لوازم اقدام تهیه نمایند که اسباب زحمت نباشد. مهر بیضی با سجع: مرتضی قلی طباطبایی.»^۵

در روزگار قاجاریه چون مراسم با وسعت بیشتری برگزار می‌گردید، علاوه بر مکانهای قبلی، یعنی صحن عتیق و دارالضیافه و مسجد گوهرشاد، در رواق گنبد الله‌وردیخان^۶

۱- طومار علیشاهی، صفحات متعدد.

۲- سند ش ۸۵۱۵/۱ (۲۵ ذوالحجه ۱۲۹۴ق) و سند ش ۸۵۱۵/۶ (صفر ۱۳۰۸ق).

۳- اوژن اوبن، ایران امروز، ص ۱۳۲.

۴- سفرنامه خراسان و سیستان، ص ۱۸۲.

۵- سند ش ۸۵۱۵/۱۲

۶- اسناد ش ۸۵۱۵/۶ و ۸۵۱۶/۱۶ و ۸۵۱۵

و گاه به ضرورت در اتاق تنظیف‌خانه سرکار فیض آثار نیز مراسم برپا می‌گردید.^۱ از لوازم عزاداری دوره قاجاریه علامت فولادی زرکوب و پرده شبیه‌خوانی است که در گنجینه تاریخ مشهد نگهداری می‌شود.

همان‌طور که اشاره شد با تدوین طومار عضدالملک، مراسم مختلف از جمله مراسم سوگواری در حرم رضوی انتظام یافت و تعدادی زیارت‌نامه‌خوان و خطیب و ملاً معین گردید و مواجب و نوبتهای کشیک و بودجه تأمین هزینه مراسم عزاداری مشخص شد^۲ و اجرای مراسم مطابق مقررات و آیین‌نامه‌ها صورت می‌گرفت.^۳ در این دوران در مراسم عزاداری به‌ویژه در دهه اول محرم و آخر صفر و سالگشت شهادت معصومین علیهم‌السلام تمهیدات لازم به عمل آمده، قبلاً ضریح مطهر و گنبد و رواقها و بدنه مناره‌ها و ازاره ایوان طلا و قسمتهایی از سقاخانه با پارچه‌های سیاه و پرچم و بیرق سیاهپوش می‌گردید^۴ و مکانهای اجرای مراسم (از جمله ایوان طلا و رواقها) با نصب و تعویض پرده و چیدن چراغ و شمعدان آماده می‌شد^۵ و قبلاً با دعوتنامه از میهمانان مختلف و روضه‌خوانان و مرثیه‌سرایان، خطبا و مداحان دعوت به عمل می‌آمد^۶، تا در جلسه ذکر مصیبت حضور یابند.

در مراسم مزبور حضار به استماع روضه و مناقب و ذکر فضایل مشغول بوده، در مجلس با قند و چای و قلیان پذیرایی می‌شدند^۷ و گاه این مراسم تا چندین ساعت ادامه می‌یافت، چنان که اعتصام‌الملک می‌نویسد: در روز عاشورا در اماکن متبرکه تا سه ساعت در مجلس به استماع ذکر مصیبت اشتغال داشته است.^۸ ادیب المعی می‌نویسد که در محرم ۱۳۰۲ ق شبی را به حرم مشرف شده و در دارالسیاده به استماع روضه‌خوانی پرداخته است.^۹

→ ۸۵۱۶/۱۰

۱- سند ش ۸۵۱۶/۱ و ۸۵۱۵/۷

۲- طومار عضدالملک (بازنویسی مرکز خراسان‌شناسی).

۳- اسناد شماره ۸۵۱۵/۵ و ۸۵۱۵/۶ و ۸۵۱۵/۳ و ۸۵۱۵/۱ و ۸۵۱۵/۱۲

۴- نامه آستان قدس، ش ۵، اردیبهشت ۱۳۴۰، ص ۷۹.
۵- اسناد ش ۳۰۵۵۱ (صورت مخارج تهیه پارچه مشکی برای ایوان طلا در ایام عاشورا) و اسناد ش

۸۵۱۶/۴ و ۸۵۱۶/۱۸ و ۸۵۱۶/۱۵ و ۸۵۱۶/۲۳

۶- سند ش ۸۵۱۵/۱۲ و ۸۵۱۶/۲۲

۷- سند ش ۸۵۱۶/۶ و ۸۵۱۴/۱

۸- میرزا خانلرخان اعتصام‌الملک، سفرنامه، ص ۶۹.

۹- ادیب المعی، ظفرنامه عضدی (نسخه خطی)، ص ۲۸ و ۲۹.

تأکید و نظارت مسئولان بر اجرای بهتر مراسم مطابق آیین‌نامه‌ها^۱ و صورت هزینه‌های موجود در اسناد مربوط به روضه‌خوانهای حرم و ایوان طلا در لیالی عاشورا و دیگر ایام سوگواری، همه حاکی از اهمیت این مراسم در عهد قاجاریه است.^۲

برای تأمین هزینه‌های این مراسم در دوران قاجاریه نیز موقوفاتی به این منظور اختصاص یافت که از جمله آنها موقوفه محمد شاه قاجار به سال ۱۲۵۴ق است که $\frac{1}{3}$ درآمد خالص از یکدانگ و نیم مزرعه حسین‌آباد در دریاچه کرمان متعلق به محمد حسین شریف برای تأمین هزینه‌های تعزیه‌داری معصومین علیهم‌السلام و سایر شهدا اختصاص یافته، تا در اطراف حرم و مسجد جامع گوهرشاد همه ساله در ایام خاص صرف شود.^۳

و دیگر شش سهم از درآمد کل مزرعه و قنات حسین‌آباد (چهار طاقی)^۴ مشهد و بخشی از کل ششدانگ مزرعه قهرمان‌آباد اسفراین^۵ و یک عشر از درآمد کل مزرعه فتح‌آباد^۶ و درآمد مزرعه قاسم‌آباد مشهد^۷ و نصف درآمد از پنج جریب زمین در رشت^۸ و هشت عشر و نیم از درآمد ثلث از کل مزرعه گیم‌زرد مشهد^۹ و ... چندین فقره موقوفه دیگر می‌باشد.

در ایام سوگواری خصوصاً عاشورا و سالروز شهادت امام رضا علیه‌السلام با تهیه غذا و آش فقرا در کارخانه زواری از سوگواران پذیرایی به عمل می‌آمد^{۱۰} و از محل موقوفات خاص مبالغی برای خیرات و مبرات به نیازمندان و فقرا داده می‌شد، چنان‌که اسماعیل خان همدانی در شرح مصرف موقوفه نیرالدوله می‌نویسد:

«... در ایام عاشورا، وقت عصر، در جلو مقبره، همه ساله روضه‌خوانی شود و در

- ۱- سند ش ۸۵۱۵.
- ۲- سند ش ۱۱۷۶۱.
- ۳- ش ردیف ۲۹ دفتر مصرف موقوفات، ش ثبت ۱۰۹ (سال ۱۲۵۴ق).
- ۴- ش ردیف ۱ دفتر مصرف موقوفات، ش ثبت ۱۶، ضمیمه پلاک ۹۷ بخش ۱۰ مشهد.
- ۵- ش ردیف ۹ دفتر مصرف موقوفات، ش ثبت ۳۰، پلاک ۱۳۳.
- ۶- دفتر مصرف موقوفات، ش ثبت ۳۳، پلاک ۲۴ بخش ۷ مشهد.
- ۷- دفتر مصرف موقوفات، ش ثبت ۷۰، پلاک ۴۵ بخش ۹ مشهد.
- ۸- ش ردیف ۲۲ دفتر مصرف موقوفات، ش ثبت ۹۵، پلاک ۴۴.
- ۹- ش ردیف ۳۷ دفتر مصرف موقوفات، ش ثبت ۱۵۵، پلاک ۱۳۴ بخش ۱۲ مشهد.
- ۱۰- سند ش ۱۱۷۶۱، صورت هزینه تهیه آش فقرا و مصرف آن در کارخانه زواری، ۱۲۸۸ق.

تمام ده روز آخر، در همان مکان، به دویست نفر فقرا که نوشته اعلم علمای ارض اقدس را قبل از وقت صادر کرده باشند بر استحقاق خود، هر نفری پنج هزار دینار داده شود که امین متولی هر فقیری که نوشته اعلم دارد، حواله کنند به تحویلدار آستانه و تحویلدار پنج هزار دینار به آن فقیر نقد بدهند.^۱

پذیرایی از میهمانان و شخصیتها و صاحب‌منصبان نیز در مجالس سوگواری مرسوم بوده است، به طوری که ادیب المعی درباره چگونگی اجرای مراسم سوگواری در سالگرد شهادت امام رضا علیه السلام در دوره ناصرالدین شاه می‌نویسد:

«... اجزای دفترخانه مبارکه آستانه مقدسه و بعضی از سرتیپان را شاهزاده دعوت نموده در کارخانه رضویه آستان قدس نشان صرف شام نمودند. امتداد این مجلس تا هفت ساعت از شب بود.»^۲

از محتوای موقوفه مورخ ۱۳۱۹ ق مربوط به مظفرالدین شاه قاجار چنین استفاده می‌شود که علاوه بر مراسم جاری و عمومی در اماکن متبرکه رضوی، مراسمی اختصاصی نیز در کشیک‌خانه خدام برگزار می‌گردید.^۳

اسناد مربوط به هزینه اطعام سوگواران در عهد محمد علی شاه قاجار به تاریخ

۱۳۲۷ ق مشخص می‌سازد که پذیرایی از سوگواران به ویژه در شب عاشورا در آن زمان جزئی از مراسم سوگواری در حرم مطهر بوده^۴ و هزینه آن و هزینه روشنایی و غیره از محل موقوفات تأمین می‌شده است.^۵

گاه وسعت برگزاری مراسم به حدی بوده که چون چراغهای موجود در حرم و اماکن متبرکه، تکافوی نیاز مراسم را نداشته، از چراغهای کرایه‌ای استفاده می‌شده است.^۶

در عهد پهلوی نیز مراسم همچون گذشته بر طبق مقررات و آیین‌نامه‌ها و با صدور مجوز و تحت نظارت مسئولان برگزار می‌شد، به طوری که در سوادنامه مورخ

۱- همدانی مستوفی، آثار الرضویه، ص ۲۳۷.

۲- ظفرنامه عضدی، ص ۶۹.

۳- ش ردیف ۳۲ دفتر مصرف موقوفات، ش ثبت ۱۳۱ تربت جام، شامل ۸/۵ عشر از درآمد از دو سهم از سیزده سهم از مدار چهار سهم مزرعه دنا که باید صرف روضه‌خوانی و تعزیه‌داری امام حسین علیه السلام در صورت عدم امکان در دارالحفاظ در کشیک‌خانه خدام شود.

۴- اسناد ش ۲۹۹۷۶ و ۳۰۰۱۶ و ۲۹۹۷۷.

۵- بازار کلاهدوزان وقفی حاج ملا نائینی بر مطلق روشنایی و تعزیه‌داری سیدالشهداء وقف بوده است.

کاویانیان، شمس الشموس، ص ۴۷۷.

۶- سند ش ۲۹۹۴۷، صورت هزینه کرایه چراغ روضه‌خوانی در لیالی عاشورا، ۱۳۳۱ ق.

۱۳۰۷ش با عنوان کشیک‌نویس آمده است: «... عقبه راپـرت مورخ (۱۳۰۷/۱/۱۹ش) که تقاضای اجازه اقامه سوگواری در ليله ۲۵ شوال در دارالضیافه مبارکه نموده بودید، مطابق سنه ماضیه معمول دارید. رئیس محاسبات آستان قدس.»^۱

همچنین در دستورالعمل صادره مورخ ۱۳۰۷ش از طرف تولیت وقت، موارد مختلف در مراسم به مسئولان ابلاغ شده که مهم‌ترین آنها ممنوعیت نقاره‌زنی در حرم و اعلام عزا توسط مؤذنان و سیاه‌پوش کردن مناره‌ها و ایوان مبارکه و تعیین نام و محل روضه‌خوانها و مکان تعزیه‌خوانی و تهیه لوازم از قبیل قند و چای و زغال و قلیان و زمان و نحوه اجرای مراسم است.^۲ در بخشی از این دستورالعمل آمده است:

«... بعد از فراغ خدام والا مقام از خدمت صفه، پیشخدمتان چراغ هر چه لازم است از رئیس خزانه مبارکه بگیرند و در جلو صفه خدام چیده، جناب کشیک‌نویس کمال مراقبت را نموده زائرین محترم را در دارالحفاظ مبارکه نشانده، روضه خوانهای مرقومه بدون اینکه بالای منبر بروند در پای جزر متصل به صفه خدام روبه‌روی درب مطهر به قدر یک ساعت ذکر مصیبت نمایند

و زیاده از یک ساعت طول ندهند، چون جمعیت ذاکرین زیاد است و تماماً باید به فیض برسند، به دو نوبت مشرف شده، مطابق صورت قلمدادی فوق هر قسمت در شب نوبه خود مشرف و مشغول ذکر مصیبت شوند.»^۳

مکان برگزاری مراسم، صحن عتیق و صحن نو و رواق دارالضیافه و ایوان طلا و مکانهای هم‌جوار بوده است.^۴ برگزاری مراسم بر عهده خدام قدیمی بوده^۵ و برای اجرای مراسم از طرف اداره تشریفات وقت، اقدامات لازم برای دعوت از علما و معاریف شهر و صاحب‌منصبان آستانه به عمل می‌آمد.^۶ در این ایام شهر نیز به صورت تعطیل درآمده، دکاکین بسته می‌شد و مانند ضریح و بخشهای مختلف حرم سیاه‌پوش می‌گردید^۷ و دسته‌های مختلف عزادار که از

۱- سند ش ۴۷۷۵/۲.

۲- سند ش ۴۷۷۵/۵، دستورالعمل صادره از طرف تولیت. نامه اداری با آرم مخصوص؛ نامه آستان

قدس، مهر ۱۳۴۰ش، ش ۸، ص ۹۴.

۳- سند ش ۴۷۷۵/۵.

۴- اسناد ش ۴۷۷۵/۹ و ۴۵۷۵/۱۰.

۵- راهنمای خراسان، ص ۱۱۷.

۶- نامه آستان قدس، مهر ۱۳۴۰ش، ش ۸، ص ۹۴.

۷- شمس الشموس، ص ۲۳۰؛ نامه آستان قدس، ش ۸.

شهرهای مختلف دور و نزدیک و از مشهد و اطراف آن در تکایا و مساجد و منازل مشهد حضور یافته بودند، به طرف حرم رضوی حرکت کرده، از چهار خیابان اصلی مرتبط به حرم وارد صحنهای اماکن متبرکه می‌شدند و در آنجا به عزاداری می‌پرداختند.^۱

این هیأت‌های مذهبی در مراسم عاشورا و اربعین و آخر صفر و ماه رمضان و دیگر ایام سوگواری و لیالی احیاء، از جمله سالگشت شهادت حضرت فاطمه علیها السلام نیز با نظم و ترتیب خاص به آستان مبارکه رضوی مشرف شده، در صحن عتیق و مسجد جامع گوهرشاد و دارالضیافه به ذکر مصیبت مشغول می‌شدند.^۲

در این ایام بعد از ختم قرآن به وسیله حفاظ که در رواق دارالحفاظ تشکیل می‌شد، چند تن از اشخاص معروف و اهل منبر به ذکر مصیبت می‌پرداختند و مجالس باشکوه برگزار می‌شد. این مراسم که در اماکن متبرکه از قدمت بسیار برخوردار است، اکنون نیز به صورت یکی از برنامه‌های منظم فرهنگی و مذهبی در محدوده حرم رضوی همچون گذشته در وسعت بیشتر اجرا می‌گردد و صحنهای قدیم و جدید و رواقها و دیگر اماکن رضوی با حضور دهها هزار زائر و مجاور، محل برگزاری این مراسم است.^۳

در ایام سوگواری شهر مشهد به دلیل حضور هزاران سوگوار که از شهرهای دور و نزدیک می‌آیند وضعیت خاصی به خود می‌گیرد و اکثر خیابانها و محلات قدیمی مشهد که محل استقرار هیأت‌های مذهبی می‌باشد، مملو از جمعیت زائران و در دیوار شهر متأثر از حضور سوگوارانی است که به بهترین شکل، معرف این شهر مذهبی در ایام سوگواری می‌باشند.

در این ایام بجز مراسم رسمی سوگواری که با حضور و تجمع در اطراف و داخل صحنهای حرم رضوی برگزار می‌شود، در تکایا و مساجد و حسینیه‌های محل استقرار و در مسیر خیابانهای منتهی به حرم رضوی نیز مراسم سوگواری توسط مجاوران و زائران از شهرهای مختلف ایران برگزار می‌شود که شرح برگزاری این مراسم و فرهنگ آن خود نیاز به مقاله‌ای مستقل دارد. از جمله مراسم خاص در ایام سوگواری که در حرم رضوی برگزار می‌شود، مراسم

→ ص ۹۰.

۱- جلالی، تقویم خراسان، ص ۱۷۱؛ مزار میرمیراد، ص ۶۸.

۲- روزنامه خراسان، ۱۴ خرداد و ۳۰ دی ماه ۱۳۳۲ش؛

نامه آستان قدس، ش ۸، ص ۹۴.

۳- عطاردی، تاریخ آستان قدس، ج ۱، ص ۳۴۹ و ۳۵۰.

خطبه شهادت امام حسین علیه السلام در شب شهادت آن حضرت و سالگشت شهادت امام رضا علیه السلام و نیز مراسم شام غریبان است که از صبغه تاریخی برخوردار می باشد و به عنوان یکی از مراسم قدیمی و مهم، شایسته معرفی و بررسی پیشینه تاریخی آن به صورت جداگانه است.

منابع و مأخذ

- ۱- ابن اثیر جزری، تاریخ کامل، ترجمه خلیلی و حالت، تصحیح مهیار خلیلی، شرکت سهامی چاپ و انتشارات کتب ایران، بی تا.
- ۲- ابن بابویه، عیون اخبار الرضا، ترجمه محمد رضا مستفید و علی اکبر غفاری، تهران، نشر صدوق، ۱۳۷۳.
- ۳- ابن حوقل، سفرنامه، صورة الارض، تصحیح جعفر شعار، چاپ دوم: تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۶.
- ۴- ادیب المعی، ظفرنامه عضدی، نسخه خطی.
- ۵- اوژن اوین، ایران امروز، ترجمه علی اصغر سیدی، بی جا، کتابفروشی زوار، ۱۳۶۲.
- ۶- بسطامی، نوروز علی ابن حاجی محمد باقر، فردوس التواریخ، نسخه سنگی، طبع تبریز، ۱۳۱۵ق.
- ۷- بقیعی، غلامحسین، مزار میر مراد.
- ۸- پیمایش نگارنده.
- ۹- جلالی، غلامرضا، تقویم خراسان.
- ۱۰- دفتر مصرف موقوفات، اداره کل موقوفات آستان

قدس رضوی.

- ۱۱- روزنامه خراسان، ۱۴ خرداد و ۳۰ دی ماه ۱۳۳۲ش.
- ۱۲- شریعتی، علی، راهنمای خراسان.
- ۱۳- طومار عضدالملک، بازنویسی مرکز خراسان شناسی، ۱۳۸۰.
- ۱۴- طومار علیشاهی، بازنویسی مرکز خراسان شناسی، ۱۳۸۰.
- ۱۵- عطاردی، عزیزالله، تاریخ آستان قدس، تهران، انتشارات عطارد، ۱۳۷۱.
- ۱۶- قصابیان، محمد رضا، تاریخ مشهد، مشهد، انصار، ۱۳۷۷.
- ۱۷- کاویانیان، شمس الشموس.
- ۱۸- کلاویخو، سفرنامه، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶.
- ۱۹- کلنل بیت، سفرنامه خراسان و سیستان، ترجمه قدرت الله روشنی زعفرانلو و مهرداد رهبری، تهران، انتشارات یزدان، ۱۳۶۵.
- ۲۰- میرزا خانلرخان اعتصام الملک، سفرنامه، به کوشش منوچهر محمودی، تهران، چاپخانه فردوسی، ۱۳۵۱.
- ۲۱- ناشناس، حدود العالم، به کوشش منوچهر ستوده، کتابخانه طهوری، ۱۳۶۲.
- ۲۲- نامه آستان قدس، ش ۵، اردیبهشت ۱۳۴۰؛ ش ۸، مهر ۱۳۴۰.
- ۲۳- وقفنامه املاک شاه سلطان حسین صفوی، مرقع ش عمومی ۵۷۱۳، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.
- ۲۴- همدانی مستوفی، اسماعیل خان، آثار الرضویه، سنگی، نستعلیق مشهد، ۱۳۱۷ق. ①